

/ А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Т. 2. Полк Нежинский. – 522 с.

7. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К.: Археографічна комісія ВУАН, 1931. – XXI, 593 с.

8. Державний архів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 192, 598 арк.

9. Державний архів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 315, 532 арк.

Токарев С.А. Казацко-старшинская семья Фененко в общественно-политической жизни Северного Левобережья XVIII – первой половины XIX ст.

В статье рассматривается деятельность представителей глуховской казацко-старшинской семьи Фененко. Проанализировано их происхождение, родословная, общественно-политическая деятельность, имущественное положение и приобретение дворянства.

Ключевые слова: Нежинский полк, Глуховская сотня, семья Фененко.

Tokarev S.A. Cossack officers family of the Fenenko in public-political life of Northern Left-Bank Ukraine XVIII – first half XIX century

In the article it is studied the activity of representatives of Hlukhiv Cossack officers family of the Fenenko. Their origin, genealogy, public-political activity, property position and acquisition of nobility are analyzed.

Key words: Nizhyn regiment, Hlukhiv country, family of the Fenenko.

17.03.2014 р.

УДК 929.52 Ф.Й. Туманський «189/191»

О.О. Тригуб

Ф.Й. ТУМАНСЬКИЙ І ЦЕНзуРА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У статті висвітлюється діяльність відомого історика і видавця Ф.Й. Туманського (бл. 1757–1810) на посаді ризького цензора.

Ключові слова: Ф.Й. Туманський, Російська імперія, цензура, документи.

Федір Йосипович Туманський (1757–1810) – один з найвизначніших діячів української культури кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. – залишив помітний слід у вітчизняному історіописанні [1]. «Серед земляків-сучасників за обсягом зібраного, опрацьованого й опублікованого історичного матеріалу з ним нікому змагатися. За широтою інтелектуальних зацікавлень, ерудицією, вмінням втілювати в життя свої проекти Ф.Й. Туманський також не має собі рівних серед малоросіян того часу. Відомий журналіст, видавець, історик, археограф і письменник і поет, перекладач,

етнограф, засновник одного з перших в Російській імперії спеціалізованого історичного журналу – ось таким, справжнім сином енциклопедичного ХVІІІ ст., залишився він у пам'яті сучасників і уявленнях нащадків», – саме так, доволі влучно і колоритно схарактеризував Ф.Й. Туманського відомий український історик О.І. Журба [2, 124–137]. Водночас, деякі аспекти його біографії до сьогодні залишаються малодослідженими або ж потребують уточнення. До них, зокрема, належить цензорська діяльність Ф.Й. Туманського. Вкрай скупа історіографія цієї проблеми представлена лише кількома публікаціями дослідників ХІХ ст., які й сформували образ «грізного ризького цензора». Нововиявлені архівні документи дозволяють дещо уточнити і доповнити наявні відомості про цензорську діяльність Ф.Й. Туманського і, таким чином, зробити ще один крок до створення його біографічного портрету.

Після ліквідації Гетьманщини та проведення адміністративно-територіальної реформи, за якою Глухів утратив поважний статус столиці, Ф.Й. Туманський, скоріше за все, зневірившись у можливості втілення у життя своїх амбітних ідей в Україні, 1785 р. відправився до Петербургу. У північній столиці завдяки підтримці впливових друзів він у 1787 р. влаштувався на посаду директора 1-ї Експедиції Правління Державного позичкового банку, а згодом був призначений засідателем в «Приказ общественного призрения» і членом в «Комисиию об учреждении народных училищ» та одночасно обраний депутатом від дворянства Петербурзького повіту [3, 66]. Протягом 1790–1795 рр. Ф.Й. Туманський обіймав посаду директора 3-ї Експедиції Правління Державного позичкового банку.

Імператорським указом від 23 травня 1786 р. йому була встановлена платня в розмірі 800 руб. на рік [4, арк. 190]. Водночас, протягом 1785–1794 рр. Ф.Й. Туманський проводив доволі активну діяльність на журнально-літературному поприщі. Як згодом з'ясувалося, він «в разное время брал на свои надобности из казенных банковых денег до 15 000 руб.» [5, арк. 18]. Після виявлення недостачі, Ф.Й. Туманського було звинувачено у службових зловживаннях та використанні банківських коштів для особистих цілей [6, арк. 38–38 об.], «в чем и был сужден Санкт-Петербургскую уголовную палатою и приговорен к лишению чинов и дворянства; но Сенат при рассмотрении дела в 1791 году по взносе им должных денег, освободил его от дальнейшего взыскания» [5, арк. 18]. Ці події певною мірою загальмували кар'єрний поступ Ф.Й. Туманського й наступні кілька років аж до призначення цензором у 1797 р. він, вочевидь, перебував поза службою.

З кінця XVIII ст. цензура в Російській імперії складалася з двох складових, які мали власну нормативно-правову базу й організаційну систему: загальна (внутрішня та іноземна) і відомча (духовна, військова, театральна та ін.). У зв'язку з подіями Великої французької революції, починаючи з 1790-х рр., у цезурному законодавстві посилювався контроль за іноземною літературою, що завозилась в Російську імперію. Згідно з указами Катерини II від 16 вересня і 22 жовтня 1796 р., привозна або надрукована у межах імперії іноземна література обов'язково підлягала розгляду цензурними органами. У Петербурзі, Москві, Ризі, Одесі, на Радзивилівській митниці Подільського намісництва були створені цензурні комісії, до складу яких мали увійти представники духовенства (делеговані Синодом) та Сенату, а також учені від Академії наук чи університету.

Наступник Катерини II – імператор Павло I затвердив постанови Сенату від 16 лютого та 29 березня 1797 р. щодо особового складу перших цензурних комітетів. Зокрема, до складу Ризького комітету увійшли надвірний радник П. Іноходцев, надвірний радник Ф.Й. Туманський та протопоп С. Тихомиров, до Петербурзького – надвірний радник С. Ботельников, костромський віце-губернатор М.В. Туманський (племінник Ф.Й. Туманського) і ректор Невської семінарії архіандрит Антоній [7, 41]. Остаточному організаційному оформленню структури цензурного апарату сприяла й відповідна реформа, проведена Павлом I, згідно з якою у 1796 р. була створена Цензурна рада, що виконувала апеляційну функцію, розглядаючи книги, які були заборонені або вважалися сумнівними за рішенням місцевих цензурних комісій. Завершення ж цензурної реформи дослідники пов'язують з указом Павла I від 18 квітня 1800 р., відповідно до якого в Росію взагалі заборонялося ввезення іноземної літератури.

Згідно з офіційними даними протягом 1797–1799 рр. в Російській імперії було конфісковано 639 книг, у тому числі 552 – на ризькій митниці [8, 152]. У переліку вилучених книг, які Ф.Й. Туманський представив до Державної Ради, були доволі відомі твори. Наприклад, у своїй доповідній з приводу «Мандрів Гулівера» Дж. Свіфта він зазначив, що «в сей книжці автор старається разные при дворах учреждения осмеивать, как, например, весьма едко на стр. 306, что прыганье на веревках производится токмо людьми великими» [8, 153–154]. Про відому драму А.Ф.Ф. фон Коцебу «Дитя любви» Ф.Й. Туманський писав, що «токмо дети незаконнорожденные суть дети любви, – несправедливо и неблагопристойно; а поэтому и самый титул соблазнитель» [8, 153–154]. Інша книга – «Часы досуга» – також видалась йому доволі сумнівною, зокрема бій биків в

Іспанії автор назвав «подлым и бесчеловечным, а он (бій – авт.) был назначен королем и происходил в его присутствии, что не иначе как до двора королевского относится» [8, 153–154]. З приводу іншого відомого твору – «Нравственных рассказов Августа Лафонтена» – Ф.Й. Туманський написав: «Довлеет воспретить: на стр. 159 автор осмеливается говорить о постыдности искать чинов, унижая себя пред златом или высшею степенью негодая» [8, 153–154]. На всі ці доповідні імператор наклав відповідну резолюцію – книги спалити, а з їхніми власниками чинити згідно з діючим законодавством.

З Ф.Й. Туманським стався доволі показовий випадок, що вельми колоритно характеризував як його цензурську діяльність, так і всю тогочасну цензуру в імперії. Один впливовий ризький книготорговець відправився до Петербургу зі скаргою на Ф.Й. Туманського. Але хтось із senatorів йому відповів, що краще нехай буде спалено сто гарних книг, ніж буде пропущена бодай одна, яка міститиме натяк на революцію.

З цензурською діяльністю Ф.Й. Туманського також пов'язана історія зі звинуваченням та відправленням на заслання у 1800 р. пастора Ф.М. Зейдера, спогади якого були опубліковані в «Русской старине» [9] і мали доволі широкий резонанс у суспільстві. Ця подія знайшла відображення в численних виданнях XIX ст. [10]. Ф.Й. Туманський звинуватив пастора у зберіганні забороненої літератури, внаслідок чого останній (незважаючи на заступництво Санкт-Петербурзького військового губернатора графа П.О. Палена) був суворо покараний. Ф.М. Зейдера позбавили церковного сану та відправили у заслання на Нерчинські копальні, де той пробув близько року. Крім того, він мав ще отримати 20 ударів батоном. Лише наприкінці 1801 р. новий імператор Олександр I, зважаючи на численні клопотання, підписав наказ про його помилування та відновлення у церковному сані.

У творі А.Ф.Ф. фон Коцебу «Une annee memorable de ma» була вміщена інформація, яка певною мірою також характеризувала його цензурську діяльність: «Стеснение печати и стремление проявить так или иначе свою цензурскую бдительность были «parties prises» [11, 589]. У той же час, у мемуарах лікаря П.Де Ла-Фліза наведено зовсім іншу характеристику Ф.Й. Туманського: «Этому Туманскому Павлом I поручено было везти в ссылку в Сибирь известного немецкого писателя Коцебу, Туманский обходился с несчастною жертвою суровости и причудливости этого государя как прилично благородному человеку. Потом, когда император убедился в несправедливости этой ссылки, тому же Туманскому было поручено привезти его оттуда. По представлению Коцебу, помнящего великодушное

обращение с ним Туманского, последний был награжден чином, и дочери его определены на казенный счет в императорский институт (Смольный монастырь)» [12, 589–590].

У 1800 р. у Ф.Й. Туманського стався конфлікт з керівництвом губернії, який призвів до його відставки. Відповідно до указу Сенату від 16 серпня 1797 р. тамтешня цензура мала підпорядковуватись керівництву Ліфляндської губернії, але Ф.Й. Туманський був з цим не згоден. Суть конфлікту схарактеризовано у представленій в Сенат доповідній записці:

«1-е. Просил он разрешения на некоторые пункты, двумя статьями Высочайшего о цензурах указа разрешенными.

2-е. Назначил себе несколько особых в неделю дней для упражненья, о чем дал Сенату знать за известие.

3-е. Просил предписать казенной палате, чтобы продаваемые в ней с аукциона разные казенные вещи, были отпущены цензуре безденежно.

4-е. Оклеветал рижского купца Голландера и чинил ему разные притеснения.

5-е. Просил особливого для цензуры дома, не будучи довольным назначенною губернским начальством пристойною квартирою.

6-е. Представлял о наложении для расходов по цензуре нового с книг побора, имея уже на оные особливо назначенную сумму.

7-е. Не почитал рижского губернатора себе начальником, вопреки указу Сенатского, вследствие Высочайшего соизволения изданного, возвратил ему губернатору в подлиннике данное от него предложение, почитая его не дельным.

8-е. Совершенно почти отрекся от должного к губернскому начальству повиновения» [5, арк. 18–19 об.].

Сенат, розглянувши цю справу, ухвалив наступне рішення:

«По 1 пункту. Апреля 19 дня 1797 г. цензор Туманский запрашивал: если в книге найдется несколько строк запрещенных, то что с книгами делать. Определено: Туманскому поступать по силе указа императора от 16 сентября 1796 г.

По 2 пункту. Определено: поступать по закону, дни можно установить, если все дела выполняются.

По 3 пункту. Определено: этот вопрос в компетенции лифляндского губернатора, а не Сената.

По 4 пункту. Определено: Допустить книги к рассмотрению рижскою цензурою, и впредь не обременять Сенат своими предложениями.

По 5 пункту. Определено: лифляндскому губернатору разобратся в этом вопросе, и если Туманский прав, то удовлетворить просьбу.

По 7 пункту. Определено: Рижская цензура подчиняется лифляндскому губернатору и обязана тому повиноваться беспрекословно.

По 8 пункту. Определено: Рижская цензура смешивает свои представления о законах с высочайшими, а потому впредь обязать Туманского подчиняться губернскому начальству. В противном случае Сенат будет принимать решение об отрешении его от должности» [5, арк. 24–27 об.].

В офіційній характеристиці Ф.Й. Туманського з цього приводу зазначалося, що всі його «неудовольствия основаны на некотором роде местничестве, между им и его начальством» [5, арк. 19]. Крім того, у справі наведено доволі цікаві думки Ф.Й. Туманського, викладені ним у листі на ім'я імператора. Зокрема, «говоря о губернаторе, пишет (Ф.Й. Туманський – авт.), будто рижская цензура дома не получила по ненависти немцев. В другом месте, что Правительствующий Сенат предписал цензуре исполнение не воли высочайшей, а воли протестантов и подтверждая ей книг не задерживать и кип не накапливать, тем самым будто предписывал книг не читать а кип не принимать, но кои он, Туманский, боялся чтобы не поступить по такому не сообразному предписанию против воли монаршей, то и осмелился донести о том Вашему императорскому величеству, через бывшего генерал-прокурора Бекляшова, каковой его рапорт представлен будучи под видом недельного показания, был ему возвращен с назиданием почему он и утвердился, что высочайшая воля есть книг не читать и не рассматривать, а потому оставалось цензуре в воду или в огонь» [5, арк. 19 зв.]. Підсумовуючи, Ф.Й. Туманський писав, що «Бонапарт де счастливец, учредил цензуру, но подчинил оную себе, а не префекту или трибуналу» [5, арк. 19 зв.].

Внаслідок цих суперечностей стосунки Ф.Й. Туманського з керівництвом губернії остаточно зіпсувалися, і 31 серпня 1800 р. він подав на ім'я Павла I прохання про звільнення зі служби, в якому повідомив мотиви, що спонукали його до цього: «По стечению моральных и физических обстоятельств привожусь не в состоянии употреблять все усердие и рвение и потому считаю благопристойнейшим предоставить место другому» [5, арк. 4]. 15 листопада того ж таки року він написав імператору ще один доволі цікавий лист: «Приступая к исполнению милостивого и благосклонного Вашего Высокопревосходительства ко мне от 5 октября сего года отзыва, я Богу помолясь, и на его единого и правду государя моего надежду имея, подношу при сем изъяснения бездействия рижской цензуры. Ибо когда служба государя не будет в опасности, тогда легче служащему частному помочь. В службе должно иметь терпение, а без того верных слуг не будет; вследствие чего я о личных моих моральных обстоятельствах, о гонениях и притязаниях, которые я слишком чувствую, молчу, а прошу и молю сколько в силах

Ваших защитит службу цензора. А награждение частного в деснице монарха. За Богом молитва, за царем служба не пропадет, говорили наши праотцы и до того Россия была велика и славна.

Не ишу воли моей. – Призрите як отец и меня когда можно, а в прочем я своей выгоды в обиду службе никакой не желаю, и если и прибуду вечно и не ложно, по сему для меня вовсе нечаянному и не ожидаемому Вашему Высокопревосходительству угодному ко мне от 5 октября присланному отзыву, как и быть должен с совершеннейшим и безграничным почтением» [5, арк. 5–5 об.].

Прохання Ф.Й. Туманського було задоволене в грудні 1800 р., після чого він повернувся до рідного Глухова.

Посилання

1. Детальніше про нього див.: Барышников Н.П. Листки из записной книжки «Русской старины»: Федор Осипович Туманский: цензорская деятельность 1800–1801 гг. / Сообщ. Н.П. Барышников // Русская старина. – 1873. – Т. 8. – С. 589–593; Лонгинов М.Н. Русские писатели в XVIII столетии / М.Н. Лонгинов // Русская старина. – 1873. – Т. 9. – С. 334–336; Любименко И. Проект 1779 г. об устройстве филиала Академии Наук в Глухове и о написании истории Украины // Вестник АН СССР. – 1935. – № 5. – Стлб. 49–54; Оглоблин О. Федір Туманський і його проект Академічної книгарні в Глухові кінця 1770-х рр. / Олександр Оглоблин // Науковий збірник Української вільної академії наук у США. – Вип. 2. – Нью-Йорк, 1953. – С. 109–110; Гісцова Л.О. Перша анкета-програма для історико-етнографічного опису України // Архіви України. – 1972. – № 2. – С. 63–71; Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський / О. Ільїн // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С. 135–138; Коваленко О.Б. Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського / Олександр Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 144–150; Дзюба О.М., Колесник Є.О. Туманський Федір Осипович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І. Хижняк / За ред. В.С. Брюховецького. – К., 2001. – С. 544–545; Журба О.І. Ф.Й. Туманський / О.І. Журба // Український історичний журнал – 2003. – № 3. – С. 124–137; № 6. – С. 119–131; 2004. – № 1. – С. 111–119; Литвинова Т.Ф. Соціально-економічні погляди і господарські інтереси Ф.Й. Туманського / Т.Ф. Литвинова // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 70–94.

2. Журба О.І. Ф.Й. Туманський / О.І. Журба // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 124–137.

3. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 2 / В.Л. Модзалевський. – К.: [б. в.], 1998. – 96 с.

4. Російський державний історичний архів, (далі – РДА), ф. 468, оп. 1, спр. 3901.

5. РДА, ф. 1374, оп. 6, спр. 1330.

6. РДА, ф. 468, оп. 43, спр. 279 в.

7. Лечке М. Пропущений юбилей. Столетие первого русского устава о цензуре (1804–1904) // Русская мысль. – М., 1904. – Т. 11. – С. 34–63.

8. Каратыгин П.П. Цензура времен императора Павла I (1796–1801) / Каратыгин П.П. // Исторический вестник. – 1885. – Т. 22. – С. 151–161.

9. Обвинение и ссылка пастора Зейдера // Русская старина. – 1878. – Т. 21. – С. 463–491.

10. Тургенев А.М. Записки Александра Михайловича Тургенева. 1772–1863 // Русская старина, 1885. – Т. 48. – С. 473–486; Барышников Н.П. Листки из записной книжки «Русской старины»: Федор Осипович Туманский: цензорская

деятельность 1800–1801 гг. / Сообщ. Н.П. Барышников // Русская старина. – 1873. – Т. 8. – С. 589–593.

11. Барышников Н.П. Листки из записной книжки «Русской старины»: Федор Осипович Туманский: цензорская деятельность 1800–1801 гг. / Сообщ. Н.П. Барышников // Русская старина. – 1873. – Т. 8. – С. 589–593.

12. Поход Великой армии в Россию в 1812 г. Записки Де-Ла-Флиза, доктора французской императорской гвардии / Де-ла Флиз // Русская старина. – 1892. – Т. 73. – С. 575–604.

Тригуб А.А. Ф.И. Туманский и цензура в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX вв.

В статье освещается деятельность известного историка и издателя Ф.И. Туманского (ок. 1757–1810) в должности рижского цензора.

Ключевые слова: Ф.И. Туманский, Российская империя, цензура, документы.

Tryhub O.O. Fedir Y. Tumansky and censorship in the Russian Empire in the late eighteenth and early nineteenth centuries

This article describes the activities of Fedir Y. Tumansky (1757–1810), a famous historian and publisher, as a Riga censor.

Key words: Fedir Y. Tumansky, Russian Empire, censorship, documents.

15.03.2014 р.

УДК 930.2 Кочубеї

**Д.О. Андросова-Байда
Н.О. Барабаш**

ДО ІСТОРІЇ РОДУ КОЧУБЕЇВ

У статті автобіографічні записки М.А. Маркевича розглядаються як важливе джерело до реконструкції біографії представниці заможного козацько-старшинського роду Марфи Дем'янівни Кочубеї

Ключові слова: М.Д. Кочубеї, М.А. Маркевич, автобіографічні записки.

Дослідження генеалогії та специфіки життя нащадків українських козацько-старшинських родів є одним із важливих напрямів в українській історіографії та джерелознавстві. Особливу увагу дослідників історії козацько-старшинських кланів повсякчасно привертають автобіографічні та сімейні записки вихідців із цього середовища.

Багатовікова традиція ведення автобіографічних та сімейних записок, яка стала невід'ємною частиною дворянської культури, сформувала певні принципи побудови тексту, вплинула на відображення типологічних ситуацій, епізодів і образів. Особливістю таких записів є відтворення подій з історії родини (часто наратив охоплює події життя декількох поколінь роду) в аспекті приватного внутрішньо-родинного,